

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán



Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

KNAPP ÉVA

„Én Názó Poéta gyenge Tanítványa” *Berei Farkas András irodalomelméleti nézetei**

Ma már általánosan elfogadott nézetnek számít, hogy nem teljesen haszontalan kutatni a bármely irodalomtörténeti korszakban, bármilyen minőségben, „poétai öntudattal” létrehozott szövegeket.¹ Berei Farkas András (1770–1832) vándorköltő 1792-es „kicsapata” előtt tanítói gyakorlatát eredményesen befejezett, felsőbb harmadéves diák volt a Debreceni Református Kollégiumban.² Személyes adottságai arra ösztönözték, hogy csekély tehetsége ellenére 1794-től haláláig folyamatosan írjon és művei jelentős részét „önfinanszírozó” módon megjelenesse nyomtatásban. A kilenc kéziratból, száztizenkét nyomtatványból és közel negyven, verses szövegekkel együtt kiadott rézmetszetből álló életmű összegyűjtése és bibliográfiai feltárása³ után felfigyeltem arra, hogy mint „tanult költő” (poeta doctus) több-kevesebb rendszerességgel elméleti megjegyzéseket szőtt munkáiba. Az elméleti reflexiók áttekintésekor világossá vált, hogy e szempontból is érdemes megvizsgálni a többszörösen funkcionális szövegeket, melyek egyaránt tartoznak az alkalmazott, a mesterkedő, illetve az úgynevezett népies és a ponyvairodalomhoz. Az életmű „irodalomelméleti” olvasatával nyomon követhető egy kis tehetségű, iskolás költő önállóan kialakított programjának alakulása a 18. század utolsó évtizedétől a 19. század első harmadának végéig terjedő időszakban.

Az életműben többször hangsúlyozott független írói létmód és a valódi költői „matéria” hiánya sajátos módon találkozott a kor társadalmi igényével. Ezen igény főbb összetevői – témánk szempontjából nézve – a következők:

* A teljes terjedelmű tanulmány a közölteken kívül foglalkozik Farkas András „poeta doctus” tudatának összetevőivel, imitációs formáival, a művek megformálásának sajátosságaival, valamint a szerző nyelv- és fordításelméleti nézeteivel.

1 Lásd például: LUKÁCSY Sándor, *Magyar Robinson és egyéb irodalmi ritkaságok*, Bp., 1987; *Mesterkedők: Antológia*, szerk., bev., utószó KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1999; KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., 2002.

2 KNAPP ÉVA, „Kis Trója szült engem a Hóldnak mezején”: *Berei Farkas András életpályája (1770–1832)*, Bp., 2003, kézirat.

3 KNAPP ÉVA, *Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája*, Bp., 2004, kézirat.

1. A magyar irodalmi nyelv kialakulásának olyan szakaszába jutott, melyben lassan maga mögé rendelve a latin nyelvet, minden téren egyre alkalmasabbá vált a közlésre.

2. Ezzel a nyelvi folyamattal egy időben széles körben megnőtt a nemzeti nyelven művelt irodalom presztízse és támogatottsága.

3. Kibővült a tömegirodalom, ezen belül az úgynevezett alkalmazott irodalom művelőinek köre.

4. Egyre többen éreztek kedvet a magyar nyelvű irodalom műveléséhez, a haza nyelvéen való írásbeli megszólaláshoz.

5. A magyar nyelvű szövegek társadalmi méretekben tömegtermékké váltak, s ezzel egyidejűleg elkezdődött a köznyelv egységesülése.⁴ Mindezt pontosan érzékelve, Farkas így összegezte véleményét egy 1816-ban megjelent munkájában: „tsak Pártfogói legyenek a' Poétáknak, minden bokor alól egy egy Poéta ugrik ki, valamint a legyek Télben meg vagynak halva, és Tavasszal meg elevenednek: Úgy a' mi Poétai aluvó érzékenységeink is ébrednek [...]”.⁵

Farkas András elméleti megjegyzéseinek vizsgálata több ok miatt sem könnyű feladat. A szerző megfelel a magyar költészethez sorolás kritériumainak,⁶ ugyanakkor mint „irodalom alatti, dilettáns” költő, a marginális irodalom képviselője. Irodalomtörténeti helyét a fűzfapoéták, ponyvaköltők, mesterkedő írók, a hivatásos tréfacsinálók, vándor-poéták és hírköltők népes csoportjában jelölhetjük ki, s egyúttal szükségesnek látszik revideálni korábban megszabott helyét a rendi nacionalizmus irodalmi képviselői körében.⁷ Életműve a nemesi irodalom harmad-, negyed-vonalbeli termékeként is értékelhető, mindenképpen felülvizsgálatra szorul azonban korábban túlhangsúlyozott, úgynevezett „materiális nemzetiség”-e. Az irodalmi trivializálódás folyamatába illő írói alkata⁸ miatt egész életében – mint látni fogjuk – kötelességének tartotta a magyar nyelven való írást, s mivel „országásai” közepette sokat éhezett és fázott, magától értetődik, hogy megver-selte az általa különösen kedvelt magyaros ételeket és öltözetet is.

A vizsgálat alapjául szolgáló forrásanyag Farkas elődei (például Szel Gáspár), kortársai (például Ruttkay Gábor vagy Száldobosi József) és utódai (például Hazaffy Veray János) szövegeinél bővebb terjedelmű és jobban kutatható. Nehézséget jelent viszont körülhatárolni, mit tekintett Farkas kész, befejezett versnek, prózának. Több szempontból is „társtalan” költészetében nem zárta le szövegeit, nem „tiszeltte” azokat, hanem egy sajátos, közbenső állapotban hagyott művekként kezelte őket. E nyitott szövegtár bármi-

4 Vö. például: SZAJBÉLY Mihály, *„Izadnak a' magyar tollak”: Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., Akadémiai, 2001 (Irodalomtudomány és kritika).

5 FARKAS András, *Berei, Örök illatú poétai virágok [...]*, h. n., [1816] ny. n., [1]_{4r}.

6 Neve rendszeresen megtalálható a magyar írók biográfiáiban és a magyar irodalmi lexikonokban.

7 KNAPP Éva, *Berei Farkas András az irodalomtörténeti hagyományban*, Bp., 2002, kézirat.

8 SZAJBÉLY, *i. m.*, 36–38.

kor átalakítható, „szabható-varrható” volt, azaz az újabb művek egy része úgy keletkezett és variálódott más és más változatokat hozva létre, mint a folklór-alkotások.

Az egész életmű az irodalmi igényesség szempontjából két fő szakaszra tagolható. Az első 1810 körül tartott, s fő jellemzője a fel nem adott irodalmi igény. Az 1810 után keletkezett munkák viszont utalnak a szerző növekvő alkotói tehetetlenségére: bevallja, nem tud jobban és jobbat írni, s már kedve sincs hozzá. Önmagára reflektáló „írói igény”-e egyre alacsonyabb színvonalú, s a művek folyamatosan közelítenek a közköltészet műfajaihoz, megjelenési formájuk pedig a ponyvákéhoz.⁹ Az első szakasz alkotásaiban rendszeresek az irodalomelméleti utalások, a második időszakban – érthető módon – szórványosabbak. Ennek megfelelően az elméleti megjegyzéseket két időtényező mentén érdemes áttekinteni: a keletkezés és a művek ezzel nem mindig egybehangzó megjelenésének sorrendjében.

Poétika

Műveit Farkas mindenekelőtt az egykorú közönségének szánta, a költészetet nem „önmagáért” művelte. Ezzel – mint több alkalommal leírta – valóságos igényt elégített ki. Elmondja például, hogy amikor 1808-ban megszállt egy vargánál, aki nem kedvelve a köznap folyóbeszédet, azt kívánta tőle, versben szóljon hozzá, majd így dicsérte versezetét: „No már ez helyes felelet! mert tempóra, és cadentziára megyen ki.”¹⁰ Valószínű, hogy a varga iskolai emlékeiből tudta, hogy a költői mesterséghez hozzátartozik a kötött beszéd és a rimes végződés.

Az életműben egyaránt megtalálhatók a műfajra és a formára vonatkozó poétikai megjegyzések. Az értelemnek (mondanivalónak) és az irodalmi formának (verstípusnak) össze kellett találkoznia az alkotásban ahhoz, hogy megvalósuljon a szerző saját költészetéről vallott funkcionális elképzelése: „Akarom hogy versem mind talpára essen.”¹¹ Ugyanakkor szükségesnek vélte azt is, hogy a költő korlátozza magát, éljen a válogatás lehetőségével. Egy közmondás – „Sokat halj; láss, keveset szólj. Audi, vide, tace”¹² – versbe szerkesztésével a következőképpen fejezte ki az utóbbi elképzelést: „Sokat halj! kitsit szólj! a miben van velő, / Sótalan szót únnak, ha ejt a verselő.”¹³

9 Vö. KNAPP, *i. m.*

10 FARKAS András, *Berei, Az ártatlan életű Músának Egerbe [...] útazása [...]*, Szeged, Grün Orbán, 1808, 8.

11 FARKAS András, Berei, *Örök illattal szagoskodó poétai virágok [...]*, [Pozsony, Snischek Károly Gáspár, 1812], 2⁸_{5r}.

12 KOVÁCS Pál, – *nak magyar példa, és köz mondási*, Győr, Streibig József, 1794, 47.

13 FARKAS András, Berei, *Fő méltóságú [...] Grassalkovich Antal úr [...] bé iktató gyűlése [...]*, Szeged, Grün Orbán [1809], 9.

Számos élménye, ismerete és tapasztalata lehetett a vándor-poétának a gyönyörköd-
tetésről és annak eszköztáráról. Gasztronómiai hasonlata szerint

Úgy a vers ha ízes, és jó fű szerszámos,
Annak szeretője annál több és számos¹⁴

A költeményekből egyértelmű, hogy Farkasnak kiterjedt ismeretei voltak a műfajok és a verstípusok terén. A Debrecenben megtanult és begyakorolt szabályokat nem feledte el. Éppúgy tudott például többféle halotti verset, így búcsúztatót, a halott nevében szóló búcsúzó, emlékverset és sírfeliratot készíteni, mint köszöntőket. Tudta és következetesen alkalmazta továbbá a genethliacum és az epithalamium eltérő követelményeit. A klasszikus versformákat is elsajátította, s ha idejét érezte, élt velük. Az 1797. évi nemesi felkelést megverselő, 1801-ben kiadott, de már 1797 áprilisában Budán cenzori engedélyt kapott munkájában *Pro rege et patria* címen az antik harci dal mintájára készült, a refrénként visszatérő 'ad arma' kifejezésre építő, latin nyelvű buzdító költeménye jelent meg:

Ad Arma, Pannones!
Stirps Martis Inclita,
Et Heroum Illustrium
[...]
Ad Arma! Nobiles!
[...]
Ad Arma! Singuli,
Jam clangant Classica,
In mora periculum.
[...]¹⁵

Életműve kötött ritmusú szövegekből álló részét következetesen a „tsekélj, és tsak egynehány Lyricus versekből álló munkátska”¹⁶ kifejezéssel illette, ami bizonyítja, hogy egyrészt tisztában volt a carmen lyricum tankönyvekből¹⁷ elsajátított értelmével, másrészt

14 FARKAS András, *Berei, A miskoltszi gyűlés [...]*, [Kassa, Füskúti Landerer Ferenc] 1810, 6.

15 FARKAS András, *Berei, Pannónia szomorúsága [...]*, Buda, Özvegy Landerer Katalin, 1801, 7–8.

16 FARKAS András, *Berei, A szabad királyi Szeged [...] polgári őrző vitézi rendje, Szeged, Grün Orbán [1806], A_{2v}*.

17 Így például LOSONTZI István, Hányoki, *Artis poeticae subsidium [...] in usum tyronum concinnatum*, Posonii, J. M. Landerer, 1784, 22. – Hányoki Losontzi István tankönyvéhez lásd BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971 (Irodalomtörténeti füzetek, 72), 6, 63, 96.

ismerhette Csokonai elvárását a vers „muzsikájáról.”¹⁸ Több alkalommal megnevezte a versformát, amelyben írt. Így például találkozunk a „Napoleonra epigrammák, és a nevének fel trantsérozása”¹⁹ megjelöléssel. Az utóbbi a NAP – OLEO – LEO – ON névelemekre épített verset jelöli. A NAP az égitestre, az OLEO a latin oleum-ra, a LEO az oroszlánra, az ON a fémre és annak jelképes értelmére játszik rá, s mindegyik kifejezés valamilyen formában magát Napóleont szimbolizálja. E Napóleon-epigrammák eleget tettek a kor műfaji követelményeinek: rövidek és nem nélkülöznek bizonyos elmésséget (argutia) sem.²⁰

Amikor néhány évvel később Napóleon (=Nap-Oroszlán) bukásáról és vesztéről írt, versben szólította fel poéta társait ünnepi ének (paeon) készítésére. A páros rímű tizenkettesekben készült versben ugyan nincsenek az ilyen dicsénekekben használni szokott verslábak (paeonok), de érzékelteti a szerző ismereteit a versforma tartalmi és formai követelményeiről:

Meg-győzvéen a Világ győző Nap-Oroszlánt,
Mi arról Poéták énekeljünk Peánt.²¹

A paeon nem fordul elő Losontzi István Debrecenben is forgatott poétikájában; Farkas minden bizonnyal kollégiumi ógörög tanulmányai során ismerte meg, s 1821-ig sem feledte el.

Az életmű legkedveltebb carmen-típusa a szatíra (satyricum). Ugyanakkor egyszer sem találkozhatunk a rokon irónia – melyben egészen más a valóság aránya – kifejezéssel. Mindez Farkas sajátos ízlésére vet fényt, aki óvakodott a meg nem magyarázott, elvonatkoztatott kifejezésvilágtól, s szorosan kötődött a világosan megfogalmazható tárgyakhoz. Mindig a pontosan értelmezhető, direkt közlést választotta, mely semmit nem hagy árnyékban, mint például az irónia. Igyekezett maradéktalanul teljesíteni Losontzi szatírára vonatkozó szabályát: „Satyricum. Quod corruptos mores false reprehendit.”²² Ebben az értelemben választotta egyik kedvelt epithetonjának a „nyelv- és erkölts pallérozó” kifejezést.²³

A szatírán belül különféle arányokat, színeket és fokozatokat valósított meg. 1794-ben megjelent második nyomtatott munkájában a mű témáját iskolás módon „Poëtai

18 CSOKONAI VITÉZ Mihály, [*A' Magyar Prosodiáról*] 1799 = Uő, *Tanulmányok*, s a. r., jegyz. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Bp., 2002, 19–20.

19 BEREI Farkas, *A nap alatt vitézkező naporoszlán [...]*, h. n., ny. n. [1817], []_{2v}.

20 Vö. pl. LOSONTZI, i. m., 22.

21 SZINYEI Farkas, *Herósi Dallok [...]*, Nagykároly–Nagyvárad, ny. n., [1821],)(8r.

22 LOSONTZI, i. m., 22.

23 KNAPP, i. m., (2. jegyzet) *Farkas András névhasználata és önmegnevezése műveiben: Függelék az életpályához.*

tétel”-nek nevezte, a megvalósítás verstípusát pedig további körülhatárolás nélkül egyszerűen a „múlattságos versek” kifejezéssel illette.²⁴ Néhány évvel később pontosabb lett a szatírára vonatkozó megjegyzése:

E tsekély Versimet a ki olvashattya.
Szatírás Rendjiből azt ki-tanúlhattya,
Im a mai Világ mennyire el-fajúlt!²⁵

Egy 1804-ben megjelent, de már 1798-ban elkészült mitológiai parafrázisa ugyancsak szatíra. Ez a *Méhes-Kert* című vers nem lehet más, mint egy átformált iskolai feladat „Satírás versekbe való foglalása.” Az irodalmi rejtettséget Farkas itt a mitológiában, a nem mindenki által ismert mitologikus alakokban látta, akiket „a Deák és Görög Nyelv Békójából ki óldozván”, külön is bemutatott prózai magyarázataiban. A versbe foglalt életrajzi vonatkozásokat invencióban gazdag példázatnak (exemplum) nevezte, ezeket azonban tudatosan homályban hagyta:

Elméség tettzik ki Példa adásában,
Mert egy kis valóság van minden tréfában.²⁶

A felvázolt kettősség, mely a kétféle közlés-típusból származik, máig megnehezíti a *Méhes-Kert* megértését. E „poëtica históriá”-nak is mondott műben a kifejezésmód igazodott a Farkas által elképzelt szatírához, mely egyszerre felvilágosít, megnevez és mulattat, ugyanakkor a tréfásnak szánt köznyelvi fordulataival elidegenít. Egy példa a prózai kommentárból:

Médea, Medúza Itt arra van tzelozás hogy ezek mind szép Teremtések voltak, mint meg meg annyi gyalog Sátányok.²⁷

Amikor Farkas 1810-ben egy Pestről ismert, a rímekből kikövetkeztethetően talán Házy nevezetű, verseket is író, jó módú „barátjával” találkozott Kassán, szatírára vonatkozó közös ízlésüket és barátja költői tehetségét a következő sorokban összegezte:

24 FARKAS András, *Páratlan és példát nem esmérő [...] szék építő gyűlés [...]*, Kolozsvár, Ref. Koll., 1794, A_{4r} v.

25 FARKAS András, *Berei, Pannónia öröme [...]*, Buda, Özv. Landerer Katalin, 1803, 104.

26 FARKAS András, *Berei, Menny-Ország felé-való útazása [...]*, Szeged, Grün Orbán, 1804, 43.

27 FARKAS András, *Berei, Menny-Ország felé-való útazása [...]*, Szeged, Grün Orbán, 1804, 14–15, 76.

Satírás munkákban nagy kedvét találja,
A' melly az emberi erköltsöt rostálja.
[...]
Gyertyával dolgozott sokat mert írtt éjjel,
Budán, Pesten mikor Világot járt szélyvel.
De már sántít kitsit neki-is pennája,
Mint a Csokonai el-pártolt Lillája.²⁸

1812-ben és 1827-ben a satíra szinonimája a „tréfás”, illetve „múltságos” vers.²⁹ A satíra segítségével egyaránt kívánt szórakoztatni, vélt igazát kimondani és biztosítani a maga helyét a közéletben. Elképzelése azonban itt is csődöt mondott:

Eleget irtogattam eddig Satyrás Verseimmel Poétai virágaim közzül a szúró töviseket,
az az, az irígyeket, a kik nevendék plántátskáimat, és gyümölts-termő hasznos óltvá-
nyaimat megfojtották, így a Poétai virág kóróvá változott.³⁰

Iskolai éve alatt tanult költészettani ismeretei olyan, sajátosan barokk formákra is kiterjedtek, mint a „symbolum” vagy az „emblemata”.³¹ Kicsapátása után ezekhez további, jórészt prózai műformák társultak, mint a közmondás-költészet, a „romány”, a tankönyv, a „novella” és ezek szabályrendszere.³² Az úgynevezett irodalmi „kisműfajok”, „kisformák” kedvelése 1810 után sajátos keveredést, felbomlást mutat, melynek lényege a műfaj-töredékek figyelemfelhívó elegyítése, a korábban követett szabályok teljes feloldása.

Nem volt ismeretlen Farkas előtt a verstani ismeretek versmértékre vonatkozó szabályrendszere. A hexameterre folyamatosan a „deákvers” kifejezést használta, s a klasszikus formákkal és a korban kedvelt változataikkal („Leonini versus”) elsősorban latin nyelvű verseiben találkozhatunk.³³ Míg az időmértékes verselés iskolás ízű felelevenítését viszonylag ritkán alkalmazta, a magyaros ütemhangsúlyos verselést folyamatosan gyakorolta, s elméleti megjegyzései is elsősorban erre vonatkoznak. A hangsúlyos verselés formáit – saját bevallása szerint – nem az iskolai évek alatt, hanem az általa olvasott magyar nyelvű művekből sajátította el.

28 FARKAS András, *Berei, A misköltzi gyűlés [...]*, [Kassa, Fűskúti Landerer Ferenc] 1810, 104–105.

29 FARKAS András, *Berei, Diétai elmékedések [...]*, (Pozsony 1812) [Snischek Károly Gáspár], ***_{5r};
FARKAS András, *Tekintetes Vas Vármegye ditsérete [...]*, h. és ny. n. [1827], [2]⁴_{1r}.

30 FARKAS András, *Berei, A láthatatlan látó-kép [...]*, H. és ny. n., 1815, 8.

31 FARKAS András, *Páratlan és példát nem esmérő [...]* *szék építő gyűlés [...]*, Kolozsvár, Ref. Koll., 1794; FARKAS András, *Pokolbéli utazása [...]*, Pest [Fűskúti Landerer Mihály], 1794.

32 FARKAS András, *Szinyei és Berei, Arany A, B, C [...]*, h. és ny. n. [1815 után]; FARKAS András, *Berei, A Lói-Tanáts [...]*, Szeged, Grün Orbán, [1804]; FARKAS András, *Berei, Farsangi musika [...]*, Pozsony [Snischek Károly Gáspár], 1812; [FARKAS András], *Patens [...]*, h. és ny. n. [1819].

33 Vö. FARKAS András, *Berei, Szent László tsillagja [...]*, Buda, Landerer Katalin, 1799; LOSONTZI, i. m., 22.

Így elsősorban Gyöngyösi Istvántól, aki iránt olyan tiszteletet mutatott, hogy amikor megverselte József nádor és Alexandra Pavlovna lakodalmát, Hont vármegyéről szólva a korábbi „nyolc lábú” sorokat Gyöngyösire hivatkozva „tizenkét lábúak”-kal folytatta:

Músám! Már itt Hontról emlékeznél midőn
S vígadnál másokkal e szerentsés időn;
Gyöngyösi Lantyára vedd Versed illy későn,
A hol tés jelen vagy, e pompás Menyegzőn.³⁴

Kortársai közül Bessenyei Sándor véleménye éppúgy kihatott verselési technikájára, mint Pálóczi Horváth Ádámé:

Ezen következő [...] Vármegyéket nem tizenöt; hanem tizenkét lábakon léptsékelő versekbe kívántam foglalni: azért; hogy Nemes Zabóltts Vármegyei Fő-Strázsamester Mélt. Bessenyei Sándor Úr, tudni-illik: Miltonnak, vagy az el vesztett, és visszanyert Paraditsomnak Fordítója meg-hagyta szóval (a kívül Bián és Bitskén vólt szerentsém találkozni), hogy az ő Vármegyéjeket, ha le-akarom írni, ne 15. lábú Versel írjam, mert ő azokat ollyba tartja; mint a Sánta embert; – hanem tizenkettővel, mint Horvát Ádám Magyar Hunniásában énekl.³⁵

A különösen kedvelt páros rímű nyolcasokból és tizenkettesekből leggyakrabban két és négy soros strófákat (distichon, tetrasticon) alkotott:

Hadd hirdesse Músám két sorú versével
A Hír Isten-Asszony meg-engedésével.³⁶

Vitéz! Ha előtted kedvet tudok lelni,
Négy sorú-Verseket kezdek énekelni,
Ezekkel fogom-meg Zabóltst tisztelni,
Kinek méltó hírét az Égig emelni.³⁷

A maga korában sokan ügyes vers-rögtönzőnek, s ezzel elsősorban asztalvégről mulattató poétának tartották Farkast. A rögtönzés, annak körülményei és technikája azonban 1810 előtt egyszer sem bukkan fel nyomtatásban megjelent munkákban. Egy főispáni beiktatáshoz kapcsolódó ebéd verses leírásában említette meg először e tevékenységét:

34 FARKAS András, *Berei, Pannónia öröme [...]*, Buda, Özv. Landerer Katalin, 21803, 73.

35 FARKAS András, *Berei, Pannónia szomorúsága [...]*, Buda, Özvegy Landerer Katalin, 1801, 83.

36 FARKAS András, *Berei, Pannónia szomorúsága [...]*, Buda, Özvegy Landerer Katalin, 1801, 12.

37 FARKAS András, *Berei, Pannónia szomorúsága [...]*, Buda, Özvegy Landerer Katalin, 1801, 84.

Mikor az ebédnek jutának fogytára,
Ez Úri vendégek mulattatására,
Egy generalisnak parantsolatjára,
E verseket mondtam sirtam utoljára.³⁸

A versek rögtönzését nem sorolta a szívéhez közel álló tevékenységek közé, de kedvvel és főleg haszonnal végezte. A rögtönzést a „sírás”, „ki-gondolás”, „koholás”, „hirtelen” versmondás és az „extempore” verselés kifejezésekkel illette. Önmagára reflektálva maga is kétértelmű megjegyzésekkel kísérte e versek minőségét:

Azután Verseket ollyakat kohola,
Millyet Bólts Salamon is ki nem gondola.³⁹

Angliai három rőf posztót ígére,
Ha szép verset mondok hirtelen kedvére.⁴⁰

A rögtönzött versek „védtelenek” voltak, mások éppúgy tovább alakították, mint szerzőjük. Farkas ezt egyáltalán nem nézte jó szemmel:

Ezen versek ki gondolására az adott alkalmat, hogy én Jász Berényben mulatásom közben mindenkor Fő Tisztelendő Bán József Plébánus, és Apátúrnál ebédelvén, a Parochián, egyik Káplánnát Szökő Pálnak hívták, annak volt rá nagy kívánsága hogy extempore rólla mondjak valami verset, olyan örömmel is vette a Plébánus, hogy [...] már füleim is bé dűgöttak az éljen Berei Farkas Úr szó hangzás miatt. Hallom hogy Parótzai Kristina kis Asszony, (a ki második Molnár Borbála a mai Tudósabb Asszonyi Nem között.) Ezen Szökő Úr verseit meg jobbitotta és más értelemre magyarázta, majd számot vetek a kis Asszonnal ha erre esik útam!⁴¹

Poétai tevékenységét mindössze egyetlen mottójában azonosította a fűzfapoézissal: „Tsúszkálj kis eszem! a’ mint Benkő / Bátyám mondotta: a vólt egy fűzfa Poétának / szava járása”.⁴² Nem kevés szatírával fűszerezve elvégezte saját versíró tevékenységének minősítését is, a kötelező szerénység toposzát azonban következetesen mellőzte. 1807-ben „rossz példá”-nak mondja verseit, s int, hogy erről „varni ne tanuljál hímet”. Amikor azt

38 FARKAS András, *Berei, A miskóltzi gyűlés [...]*, [Kassa, Fűskúti Landerer Ferenc] 1810, 11.

39 FARKAS András, *Berei, A miskóltzi gyűlés [...]*, [Kassa, Fűskúti Landerer Ferenc] 1810, 32.

40 BUJDOSÓ András, *Szüreti köszöntések [...]*, Miskolc, 1823, 41.

41 FARKAS András, *Berei, Örök illatú poétai virágok [...]*, h. és ny. n. [1816], B_{2r} v.

42 FARKAS András, *Berei, A bé kötött zsák [...]*, Szeged, Grün Orbán [1808?], címlapverző.

fejtegeti, miként szövi „az ész bordában a verseket”, egyrészt hozzáteszi „Mert majd az éhség is tova körül vészen; / A versem is sánta, és idétlen lészen,” másrészt megállapítja „A ki természetes és könnyü Poéta, / Szüli azt mindenkor különös Planéta”.⁴³ Véleménye megegyezik Csokonaiéival, aki *A Magyar Prosodiáról* írt munkája első mondataiban vallja:

A' Vers tsinálás nem Poézsis. Mert ez a' gondolatoknak, a' kébzéldésnek, a' tűznek természetében, és mindezeknek felöltöttetésében áll: a' Vers tsinálás pedig, tsak a' szózatok hangjának bizonyos régulákra vételére, 's külső elrakására ügyel [...]. A' Poézsis Lélek, a' mely elevenített, e' nélkül a' vers tsinálás megholt állat.⁴⁴

Farkas András élete végéig nem tett mást, mint e „megholt állatot” gyakorolta – tudatosan, pénzszerző, „Író Czéh”-beli foglalkozásként.⁴⁵

Retorika

Farkas retorikát is tanult Debrecenben, ahol vétségei miatt tanárai nem engedték meg neki, hogy teológiai tanulmányokat folytasson. Társaival együtt rendszeresen járt legációba, ahol beszédeket mondott és alamizsnát gyűjtött a debreceni Kollégium részére. Kicsapatása után az egyik telet vándorlással töltötte, s karácsonykor Zsibón első ki nyomtatott munkájának mecénása, a Wesselényi család fogadta be, ahol saját leírása szerint prédikációt is tartott. Mindez jelzi, ismerte a beszédkészítés szabályait, s gyakorolta is azokat. Munkáiban rendszeresen találkozunk retorikai szakkifejezésekkel, melyeket beleszórt mondanójába. Megtapasztalta, hogy nem mindenki kedveli a verseket; vannak, akik a prózát részesítik előnyben, s részben talán ezért is váltogatta egy-egy munkáján belül a két formát. Így például 1812-ben azt írta báró Vétsey Lőrinc és más „Fő Familiák Ügyésszé”-ről, Szetsódy Károlyról, hogy „ő neki a Poésishoz soha se vőlt olyan kedve, mint mint sem más egyéb tudományhoz, a mely tsak (solutio stylo) folyó beszédben adatik elő.”⁴⁶

Retorikai eszköztára elsősorban a gyakorlatra irányult. Mindenekelőtt arról akarta meggyőzni hallgatóit és olvasóit, hogy érdemes őt hallgatni, olvasni. Föltehetően ez az oka annak, hogy retorikai megjegyzései szinte kizárólag a kifejezést (elocutio), annak mó-

43 FARKAS András, *Berei, Felséges Mária Theresia [...]*, Buda, Landerer Anna, 1807, 16; FARKAS András, *Berei, A miskóltzi gyűlés [...]*, [Kassa, Füskúti Landerer Ferentz] 1810, 90; FARKAS András, *Berei, Apolló kis rósáskertje [...]*, Kassa, Füskúti Landerer Ferentz [1810], 21, 2.

44 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *i. m.*, 18.

45 FARKAS András, *Berei, A miskóltzi gyűlés [...]*, [Kassa, Füskúti Landerer Ferentz] 1810, 41.

46 FARKAS András, *Berei, Diétai elmékedések [...]*, (Pozsony 1812) [Snischek Károly Gáspár], 12–13.

dozatait érintik. Bár Debrecenben nem volt tananyag Horatius *Ars Poeticája*,⁴⁷ a mű két sora bekerült Hányoki Losontzi István Debrecenben is oktatott poétikájába.⁴⁸ Ennek ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy Farkas az „Aut prodesse volunt, aut delectare Poetae. Horat. In Arte Poet.” kifejezést választotta első nyomtatásban megjelent műve mottójának. E mottót az Elő szözlás-ban egyéni módon így fejtette ki:

Vagy használni, vagy Gyönyörködni [!] szoktak a Poéták, én mind a kettőnek akarok meg felelni. Ugyan is az első, mely bé foglalja a szomorú történetimet, azoknak prescribáltatik, a kik még a magok nem esméréteknek hajójába eveznek, az első nélkül a kik nem szükölködnek, a vidám Történetekbe gyönyörködtessék vagy-is inkább múlassák ottan ottan sok gondokba meg-fáradt elméjeket.⁴⁹

1811-ben egyik latin nyelvű szatirikus verse – mely a megverselt személy püspöki hivatalából adódó tulajdonságaira játszik rá – bevezetéseként hasonló módon hivatkozott az idézett horatiusi sorra:

Horatius pedig így szöll egy helyen:
Aut prodesse, aut delectare Poetae.
Ki kérem azért Méltóságos Püspökségedtől: hogy
Rossz néven ne vegye tréfás verseimet.⁵⁰

A „hol víg hol szomorú betűkkel”⁵¹ Farkas elsősorban szórakoztatni kívánt, ezért az utile-kívánalma inkább csak vágy maradt műveiben. Irodalmi célja – több más kortársához és példaképéhez hasonlóan – mindenekelőtt a szórakoztatás volt, mégpedig úgy, hogy „a nem olvasott emberek-is az Írónak fel-vett tzelját meg érthessék” és „annak olvasásával a dologtúl való ürességekben idejeket tölthessék.”⁵²

További retorikai megjegyzései a fikció és az irodalmi tükröztetés problémái, valamint a kifejezés irodalmi eszköztára köré rendezhetők el. Egyik iskolás ízű, kedvelt példája szerint a valóság irodalmi tükröztetése nem mindig jelent történeti hűséget, igazmondást. Ő is úgy járt például Jeruzsálemben – állítja –, miként Vergilius Mantuá-

47 Vö. KNAPP Éva, *Popularitás és literátusság között*, Bp., 2002, kézirat. Lásd a 'Farkas András műveltsége' című részt.

48 LOSONTZI, *i. m.*, 108.

49 FARKAS András, *Pokolbéli útazása [...]*, Pest [Fűskúti Landerer Mihály], 1794, címlapverző, Elő szözlás.

50 FARKAS András, *Berei, Diétai elmékedések [...]*, [Pozsony, Snischek Károly Gáspár, 1811]. *_{1v}.

51 FARKAS András, *Berei, A Lói-Tanáts [...]*, Szeged, Grün Orbán [1804], X.

52 FARKAS András, *Berei, Menny-Ország felé-való útazása [...]*, Szeged, Grün Orbán, 1804, 12–15.

ban született – azaz sehogysen.⁵³ Szövegeiben nem egy-egy esemény valóságghú elmondását tűzte ki célul, hanem azok közvetítését, popularizálását a köznép felé: „tzéлом [...] hogy azt summásan rövid értelemben, a köz népnek” „el számláljam.”⁵⁴ Tanító célzatú munkáiban többször megismételte a „deákok között” közmondássá vált „Praecepta monent, exempla movent” gondolatot. E megjegyzése elsősorban a tanítóknak szólt, hogy a rájuk bízottakba „a jó erkölcsöket beléjek plántálni igyekezzenek: különben azt fogják mondani az oly Tanítványról: Qui proficit in studiis et deficit in moribus; plus deficit, quam proficit.”⁵⁵

A mondatalakzatok közül a sokszor és szívesen alkalmazott adiectio használatát a következőképpen indokolta: „Cicero ama híres Pogány [...] az ékesen szólásnak Tanító mestere, az asztal felett, és Bor közben meg engedte a tréfát; azért is (intra parenthesim)” ő maga az 1809-es szegvári főispáni beiktatás megünneplésekor elmondta egyik kedvelt anekdotáját Doktor Szekérről, s azt változtatlanul formában megjelentette.⁵⁶ Bár Farkas – mint arról már szó esett – a szatírárt kedvelte verstípusként, az ironia alakzata sem volt egészen idegen tőle. A nevetségessé tétel eszközeként szívesen használta az ironikus allusiót. Amikor például egy alkalommal egy vargát és egy szabót ugratott, a történet előadása közben megjegyezte: „a Szabó valamivel okosabb volt a Vargánál, hamar észre vette az allusiót, mert ilyen szóval vágta pofon a Vargával folytatott beszélgetésemet, Ötsém Uram a Szamárrúl szól, azomban a Komám Uram hátát tapogatja.”⁵⁷

Az ornatus eszközeként kedvelte a tropusok használatát, az etimologikus szójátékokat és a képes (figurate) beszédet. Többször figyelmeztette olvasóit, ne értsék történeteit betű szerint, hanem „tsak Trópice, és figurate.” Ugyancsak több ízben felhívta a figyelmet az általa használt metaforikus kifejezőmódra.⁵⁸ A tropikus beszédmód elsajátítása debreceni éveire nyúlik vissza, mint egy helyütt mondja:

Aki orátor volt érti mi a tropus
Meséi közt azzal gyakran él Esopus.⁵⁹

53 „a szerént mint Virgilius magárúl azt írja: a ki Mantuába bár-is nem született; hanem mellette egy kisdéd Városba Ándesbe.” FARKAS András, Berei, *Menny-Ország felé-való útazása [...]*, Szeged, Grün Orbán, 1804, 13.

54 FARKAS András, Berei, *Buda szabad királyi várossában [...] tartott Dieta [...]*, Pest, Trattner Mátyás, 1808, 31.

55 FARKAS András, Berei, *Buda szabad királyi várossában [...] tartott Dieta [...]*, Szeged, Grün Orbán, 1809, 10; FARKAS András, Szinyei és Berei, *Arany A, B, C [...]*, h. n., ny. n. [1815 után], []_{2r}.

56 FARKAS András, Berei, *Fő méltóságú [...] Grassalkovich Antal úr [...] bé iktató gyűlése [...]*, Szeged, Grün Orbán [1809], 7.

57 FARKAS András, Berei, *Az ártatlan életű Músának Egerbe [...] útazása [...]*, Szeged, Grün Orbán, 1808, 7.

58 FARKAS András, Berei, *Menny-Ország felé-való útazása [...]*, Szeged, Grün Orbán, 1804, 11–14.

59 FARKAS András, Berei, *A misköltzi gyűlés [...]*, [Kassa] 1810 [Füskúti Landerer Ferenc], 23.

A szimbolikus képesség használatának elméleti összetevőire nem találunk utalást a művekben. Többször érzékeltette azonban, hogy e forma elemeit Vergilius költészetének ismeretében, még iskolás éveiben sajátította el – feltételezésem szerint nem csupán az eredeti művekből, hanem Hányoki Losontzi István poétika tankönyvének szövegpéldái segítségével.⁶⁰

Összegzés

Az elmondottak alapján megállapítható, Farkas András irodalomelméleti gondolkodása élete végéig tudatos volt. A korabeli írói megnyilatkozások mellé állítható elméleti reagálása saját írói tevékenységére megszokott jelenség a 18–19. század fordulóján. Ismeretes, hogy e jelenség eredete a barokk hagyományban gyökerezik. E nézetek megjelenési helye egykorúan rendszerint a keretszöveg volt, leggyakoribb formája az olvasó megszólítása. Így dolgozta fel saját írói mesterségének eszköztárát a Farkas által követett példaképek közül például Pálóczi Horváth Ádám, Gvadányi József, Édes Gergely és Mátyási József.

Farkas András vándorlásai során személyes kapcsolatot alakított ki kora irodalmi életének szereplőivel, jól ismerte és esetenként imitálta (Gvadányi József), máskor bírálta tevékenységüket (Kazinczy Ferenc), műveiket (Molnár Borbála, Parótzay Krisztina).⁶¹ Folyamatos, élő kapcsolata volt a magához hasonló ízlésű „szerzőkkel”. E tények együttesen arra ösztönöztek, hogy irodalomelméleti elképzeléseit összevessem néhány kortársával, így Pálóczi Horváth Ádám, Gvadányi József, Édes Gergely és Mátyási József nézeteivel.

A felsorolt szerzők nyomtatott műveinek keretszövegeit vizsgálva feltűnő, hogy témáik és elképzeléseik nem állnak túlságosan messze Farkasétól. Pálóczi Horváth *Hunniásának* előbeszédében (1787) például keresi a „Deák Heroicum Carmen” magyar változatát, vitatja a négy- és kétsorú strófák kérdését, s részletesen foglalkozik a magyar nyelven való verseléssel.⁶² Néhány évvel később ugyanő egy másik munkájának „előre szükséges jegyzések” című részében poétikai és magyar nyelvre vonatkozó, némileg módosított véleményét foglalta össze. Saját versei neméről írva fontosnak tűnik a megjegyzés, hogy azok „szabadabbak”, mint „a’ millyeneket szeretett írni Faludi,” azaz Horváth tudatosan eltért a barokk hagyománytól.⁶³

60 Vö. pl. FARKAS András, *Berei, A szabad királyi Szeged Városának [...] polgári őrző vitézi rendje [...]*, Szeged, Grün Orbán [1806], A2v; LOSONTZI, i. m., 23–152.

61 Vö. KNAPP Éva, *Farkas András irodalmi „kapcsolatai”: példák és hatásmechanizmusok*, Bp., 2004, kézirat.

62 HORVÁTH Ádám, [Pálóczi], *Hunniás [...]*, Győr, 1787,)(1r 7r.

63 Uő, *A leg-rövidebb nyári éjtszaka [...]*, Pozsony, 1791, VII–XIV.

A Farkas által különösen kedvelt és többször imitált Gvadányi József 1790–1795 között megjelent művei keretszövegeinek poétikai megjegyzéseiben – melyeket Farkas jól ismerhetett és esetenként követett is – Gvadányi kitért a deák és a magyar verselés problematikájára, s élénken reagált a négy- és a kétsoros vers elméleti vitájára. Összefoglalta, hogy a kétsoros vers gyakorlása nem régi, „nem leszen több tíz esztendőnél,” csupán divatjelenség, s bár dinamikusabb a négysorosnál, idegen a magyar hagyománytól. Balassi, Beniczky, Gyöngyösi és Koháry példájára utal, akik négysoros verseket írtak. Ő maga azért döntött a négysoros mellett, mert – mint írja – Pálóczi Horváthnál is ez az „érett méltóság” formája, s szükséges, hogy a mű „ne Ritmusozzon két sorúakkal.” Amikor esetenként mégis a kétsoros formát választotta, választását azzal indokolja, hogy a „Dámák jobban szeretik [...] danlani.”⁶⁴

A retorikai vonatkozású megjegyzések arra utalnak, hogy Gvadányi fontosnak tartotta a szórakoztatást és a gyönyörködtetést, s a művek megformálásakor törekedett a „tréfás” és valóságos „esetek” „satyrico criticé való leírása”-ra – amit példája nyomán Farkas is igyekezett elsajátítani.⁶⁵ A „tréfás versekkel”, emelkedettséget nélkülöző „alacsonyág”-okkal Édes Gergely – éppúgy, mint Gvadányi és később Farkas – azokat kívánta szórakoztatni, akik a „haszontalan hívalkodást szeretik.”⁶⁶

Mátyási József két, jelentős időbeli különbséggel megjelent munkájának olvasói előszavában ugyancsak találkozunk a Farkas által is vallott retorikai gondolatokkal. Mátyásinál – éppúgy, mint Farkasnál – huszonhét év múltán is, mikor ismét megszólaltatta a szegre függesztett lantot, változatlanul érvényes volt az antik, mitologikus példák utánzása, a gyönyörködtetés előtérbe helyezése és a „köz-beszéd”-ben való megszólalás.⁶⁷

A példák bizonyítják, hogy Farkas András irodalomelméleti nézetei nem számítottak különlegesnek a 18–19. század fordulóján, s számos egykorú magyar író példájából elsajátíthatta és meríthette ezeket. Némileg kivételes⁶⁸ azonban, hogy a keretszövegeken túl, magukban a művekben is tudatosan és viszonylag rendszeresen élt az elméleti reagálás lehetőségével. S végül egyáltalán nem szokványos, hogy egy alkotásmódját tekintve erőteljesen a populáris regiszter felé közelítő szerző költészetében és prózájában rendszeresen megtalálhatók legyenek az ilyen irodalomelméleti megfontolások.

64 GVADÁNYI, *Egy falusi nótáriusnak budai útazása [...]*, Pozsony–Komárom, 1790, XVI–XVII; Uő, *A' mostan folyó ország gyűlésének satyrico criticé való leírása [...]*, Lipsia [Pozsony], 1791, VI; Uő, *Rontó Pálnak, i. m.*, XVI–XX; Uő., *Únalmas, i. m.*, 2v.

65 GVADÁNYI, *A' mostan folyó ország gyűlésének, i. m.*, V; Uő, *Únalmas, i. m.*, címlap, 2r v.

66 ÉDES Gergely, – *enyelgései [...]*, Pozsony, 1793, címlap, []_{4r} v.

67 MÁTYÁSI József, *Semminél több valami*, Pozsony, 1794. a_{2r}–b_{1v}; Uő., *A barátság és annak mestersége*, Pest, 1821, III–VIII.

68 A barokk irodalom prédikációs gyakorlatában megszokott jelenség a prédikációkban megjelenő irodalomelméleti diskurzus, a kor poéziséről azonban mindez nem állítható.